

Katarina Horvat-Levaj

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Ranobarokno pročelje Crkve sv. Katarine u Zagrebu – nedovršeni projekt s dva zvonika

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 30. 9. 2007. – Prihvaćen 20. 10. 2007.

UDK 726.54:271.5(497.5 Zagreb)

726.034.7(497.5 Zagreb)

Sažetak

Akademski crkva sv. Katarine u Zagrebu (1620.–1632.) prva je isusovačka sakralna građevina u Hrvatskoj, nastala prema znalačkom projektu internacionalnog karaktera. Kao takva, svojom ranobaroknom prostornom organizacijom, proizašlom iz osebnog srednjoeuropskog (južnonjemačkog) dvoranskog tipa s unutrašnjim kontraforima i bočnim kapelama između njih, odigrala je ključnu ulogu u razvoju sakralne arhitekture u kontinentalnoj Hrvatskoj. Nasuprot tomu njezino ranobarokno pročelje, zamijenjeno nakon potresa 1880. godine današnjim neostilskim pročeljem, ostalo je bez odgovarajućeg odraza u toj regiji. Razlog tomu otkriva se u njegovoj nedovršenosti. Naime, odražavajući unutrašnju organizaciju crkve, horizontalna i vertikalna raščlamba prvotnog pročelja pokazuje da je ono bilo zamišljeno s dva zvonika. Uz tragove u građevnoj strukturi, navedeno potvrđuju i pisani izvori.

Tom dosada nezamijećenom (neinterpretiranom) činjenicom isusovačka crkva u Zagrebu uključuje se u sasvim novi kontekst. Osim primarno južnonjemačkih obilježja njezine prostorne organizacije, povezuje se ona tako s odgovarajućim crkvama Habsburške Monarhije za koje su

tijekom 17. stoljeća bila karakteristična upravo pročelja s dva zvonika; štoviše, vremenski prednjači najznačajnijoj od njih – isusovačkoj crkvi u Beču (1624.–1631.) – kao i onoj s kojom je veže najviše zajedničkih oblikovnih elemenata – isusovačkoj crkvi u Trnavi (1629.–1637.). Da su spomenute crkve zaista mogle biti u međusobnoj vezi, ukazuju povijesne okolnosti njihova nastanka: jedan od glavnih donatora Crkve sv. Katarine – Ferdinand II. Habsburški – bio je inicijator gradnje bečke isusovačke crkve, a trnavsku pak crkvu izvode arhitekti iz graditeljskih obitelji Carlone i Spazzo, ranije angažirani u Beču. Stoga se može pretpostaviti da je zagrebačko pročelje projektirano u kontekstu isusovačkih veza s habsburškim krugom navedenih arhitekata, koji su potom izveli i daleko poznatija pročelja isusovačkih crkava u Beču i Trnavi. Zahvaljujući svojoj cjelovitoj realizaciji ona su kasnije imala velikoga odraza na područjima svoga kulturološkog dometa, kakav bi zasigurno imalo i pročelje Crkve sv. Katarine na hrvatskom području da je bilo dovršeno.

Ključne riječi: sakralna arhitektura, barok, isusovci, pročelje s dva zvonika

Akademski crkva sv. Katarine na zagrebačkom Gradecu (1620.–1632.) najranija je graditeljska realizacija isusovačkog reda na tlu Hrvatske,¹ podignuta na samom početku velike obnove zemlje nakon zaustavljanja osmanlijske ekspanzije i uspostave Žitvanskog mira (1606.). Kao takva, svojim stilsko-tipološkim značajkama ona je prva ranobarokna sakralna građevina u Hrvatskoj, nastala prema znalačkom projektu srednjoeuropskoga karaktera. Ujedno, smještajem na dominantnoj poziciji utvrđenoga »slobodnoga kraljevskoga grada« zajedno sa zgradom gimnazije (1607.) i kolegija (1641.) znači početak novovjekovne preobrazbe srednjovjekovnog urbanog tkiva Gradeca. Time je zagrebačka isusovačka crkva postala ključnim prototipom za prihvaćanje baroka u graditeljstvu kontinentalne Hrvatske. Spomenuta paradigmatička uloga, međutim, nije bila jednaka kada je u pitanju njezino unutrašnje i vanjsko oblikovanje. Za razliku od presudne uloge Crkve sv. Katarine u daljnjem razvoju prostorne organizacije hrvatskih sakralnih građevina, odgovarajući odjek njezina pročelja je izostao.

U skladu s navedenim razlikuje se i stupanj istraženosti dvaju osnovnih elemenata volumno-prostornog oblikovanja crkve. Nadovezavši se na fundamentalna povijesna istraživanja Željka Jirouška i Miroslava Vanina,² gotovo svi povjesničari umjetnosti čiji je predmet interesa bila barokna arhitektura dali su svoj doprinos tumačenju prostornih karakteristika Sv. Katarine i njezina utjecaja na formiranje naših ranobaroknih crkava.³ Među njima posebno se ističe Đurđica Cvitanović, koja je valorizacijom crkve u europskom kontekstu prva povezala njezino tlocrtno rješenje s južnonjemačkim (aug-sburškim) krugom arhitekata i graditeljem Hansom Albersthalom.⁴ Nasuprot tomu, pročeljem Sv. Katarine ozbiljnije se pozabavio samo Silvije Novak, i to komparativno, unutar studije o pročeljima nekadašnje isusovačke Crkve sv. Marije u Varaždinu.⁵ Istaknuvši stilsku naprednost zagrebačkog pročelja u odnosu na odgovarajuće varaždinske primjere, upozorio je ujedno na njegovu povezanost s unutrašnjim prostorom crkve.

Crkva sv. Katarine u Zagrebu, neostilsko pročelje (1881.) s ranobaroknim portalom (foto: M. Braun)
St Catherine's church in Zagreb, neo-stylistic façade (1881) with early baroque portal

Razlog evidentnog zaborava u koji je palo ranobarokno pročelje Crkve sv. Katarine u Zagrebu leži svakako u činjenici da je ono, nakon oštećenja u potresu 1880. godine, bilo zamijenjeno današnjim neostilskim pročeljem. No navedene okolnosti ipak ne rješavaju problem nedostatka njegova odraza na onodobnu sakralnu arhitekturu. Zašto je izostalo prototipsko značenje originalnog pročelja Crkve sv. Katarine, unatoč njegovoj rafiniranoj raščlambi, i kako je zapravo ono trebalo izgledati, pokušat će se odgovoriti u ovoj studiji.

Izgled starog pročelja Crkve sv. Katarine poznat je danas samo iz arhivskih fotografija, snimljenih nakon potresa 1880. godine: jedne na kojoj je prostor oko crkve još zasut ruševinama, a ruševno pročelje samo provizorno poduprto drvenim gredama, i druge fotografije (foto: Ivan Standl) sa sređenim okolišem i solidnije učvršćenim pročeljem.⁶ No iz obje se fotografije jasno razaznaje da je bila riječ o zabatnom rješenju uravnotežene horizontalne i vertikalne raščlambe. Rubni uži dijelovi pročelja bili su omeđeni superponiranim

parovima toskanskih pilastara (donjih viših i gornjih nižih), odijeljenih kratkim vijencima (između dva reda), te potom nadvišenih kontinuiranim završnim vijencem, nad kojim se dizao strmi trokutni zabat. Središnju širu zonu pročelja akcentirao je bogato profilirani kameni portal, sekundarno ugrađen i u današnje neostilsko pročelje.⁷ S obje strane portala protezale su se lučne niše za skulpture⁸ i mali horizontalno izduženi prozori (mnogi od njih slijepi), postavljeni ispod i iznad niša.⁹ Svojim rasporedom u tri nivoa i četiri osi (unutar i izvan velikog reda pilastara) oni su u horizontalnom smjeru sjedinjavali donju zonu pročelja, predstavljajući svojevrsan kontrapunkt vertikalnim elementima njegove raščlambe. Gornji pak dio bio je rastvoren središnjim okruglim prozorom i bočnim uskim monoforama, probijenima unutar nižeg reda pilastara, a jednake su monofore rastvarale i zabat.¹⁰

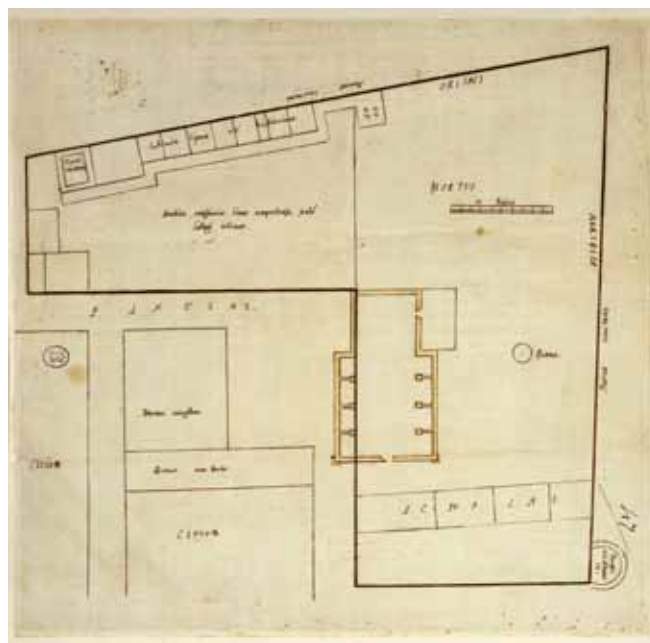
U takvoj koncepciji prepoznajemo isprepletanje ranobarokne težnje oblikovnoj integraciji s renesansnom aditivnošću, karakteristično za vrijeme gradnje tijekom trećeg i četvrtog

Ranobarokno pročelje Crkve sv. Katarine prije neostilske obnove 1881. godine (foto: I. Standl, fototeka Muzeja grada Zagreba)
Early baroque façade of St Catherine's church before the neo-stylistic reconstruction in 1881 (Photo: I. Standl, photo-collection of Zagreb Municipal Museum)

Ranobarokno pročelje Crkve sv. Katarine neposredno nakon potresa 1880. godine (fototeka Muzeja grada Zagreba)
Early baroque façade of St Catherine's church shortly after the earthquake of 1880 (Photo-collection of Zagreb Municipal Museum)

Plan isusovačkog kompleksa i Crkve sv. Katarine u Zagrebu iz 1620. godine (Nacionalna biblioteka u Parizu)
Map of the Jesuit complex and St Catherine's church in Zagreb, 1620 (Bibliothèque Nationale, Paris)

Crkva sv. Katarine (1620.–1632.), pročelni portal (foto: K. Horvat-Levaj)

St Catherine's church (1620–1632), façade portal

Crkva sv. Katarine, pogled na pjevalište (foto: M. Braun)

St Catherine's church, view to the choir

desetljeća 17. stoljeća. Za to doba relevantni su elementi arhitektonske plastike, od detalja poput ugaonih istaka (»ušiju«) na prozorskim okvirima do cjelokupne raščlambe glavnog portala. Nadovezujući se na klasične sheme, portal je sastavljen od dvostrukog okvira – unutrašnjega lučnog i vanjskoga pravokutnog, sa stepenastim toskanskim pilastrima i trokutnim timpanom naglašenim kartušom s uklesanim *IHS* – znakom Družbe Isusove. U oblikovanju voluta na zaglavnom kamenu i kartuši nazire se nadolazeći barok, dok profinjena figurativna plastika anđeoskih glava s krilima u trokutnim dijelovima između unutrašnjega i vanjskoga okvira cijeloj kompoziciji daje pečat originalnosti.¹¹ Sastavni dio ranobarokne pročelne artikulacije činila je koloristička obrada portala i prozorskih okvira, poput one otkrivene i restaurirane na bočnim fasadama,¹² a još tijekom 17. stoljeća pročelje je bilo ukrašeno slikom zaštitnice (1677.).¹³ No za njegovo cjelokupno razumijevanje potrebno ga je najprije sagledati u odnosu na unutrašnju organizaciju crkve.

Primjereno vremenu nastanka i protureformacijskoj namjeni, unutrašnja organizacija Sv. Katarine proizlazi iz longitudinalnog tipa jednobrodne građevine s bočnim kapelama i

emporama, kakva je ustalom bila i matična crkva isusovačkog reda u Rimu – Il Gesù (izvedena prema Vignolinu projektu 1568.–1575.).¹⁴ Međutim, nasuprot za Italiju tipičnom bazilikalnom odnosu broda i kapela,¹⁵ osobitost zagrebačke crkve jest dvoransko rješenje s unutrašnjim kontraforima (zidnim stupcima) – tzv. *Wandpfeilerima*¹⁶ – u čemu se ujedno očituje njezina pripadnost već spomenutom srednjoeuropskom, odnosno južnonjemačkom krugu,¹⁷ s prototipom u isusovačkoj *Studienkirche* u Dillingenu (koju gradi Hans Albertal 1610.–1617.).¹⁸ Omeđujući po četiri para bočnih kapela nadvišenih emporama, i u zagrebačkoj, kao i u dilingenskoj isusovačkoj crkvi masivni zidni stupci podupiru bačvasti svod sa susvodnicama, produžen iz broda u ravno zaključeno svetište. Tako ostvarenu ranobaroknu prostornu integraciju potencira ujednačenost širine broda i svetišta, a oblikovna važnost zidnih stupaca, kao glavnog elementa artikulacije, naglašena je koncentracijom plastičke raščlambe na njihovim čeonim stranama. U takvoj dispoziciji vanjski bočni zidovi samo su ispunjena perforirana prozorima, dok zidovi stupaca služe za sceničnu postavu oltara, što na tipično ranobarokni način usmjeravaju prostor prema dominantnom svetištu.¹⁹

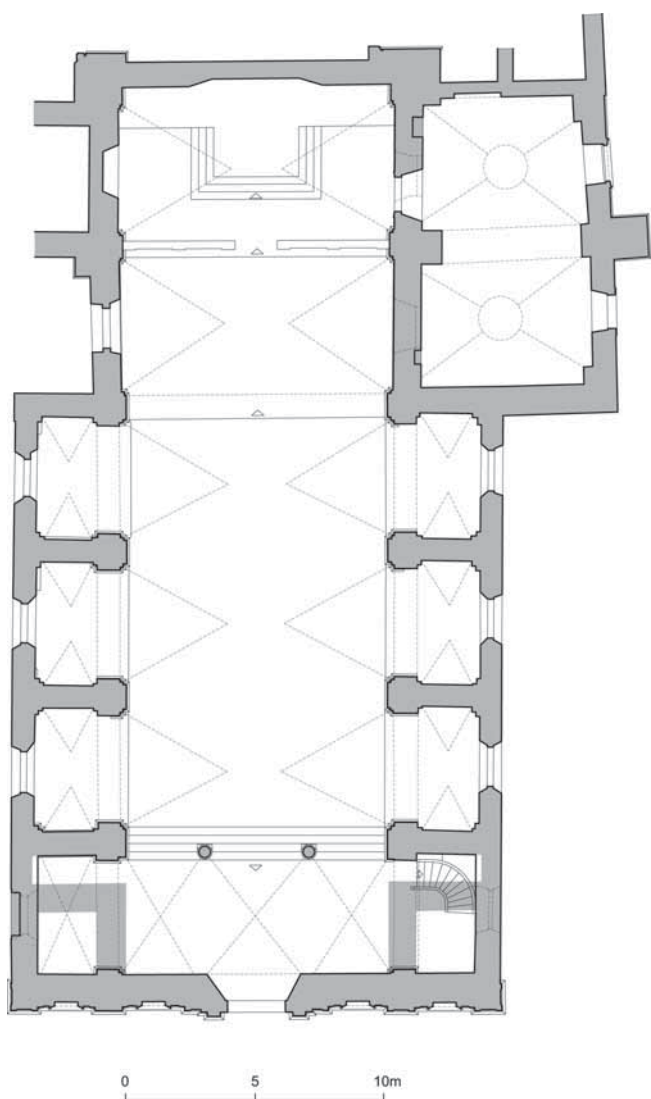

Crkva sv. Katarine, pogled prema svetištu (foto: K. Horvat-Levaj)
St Catherine's church, view to the sanctuary

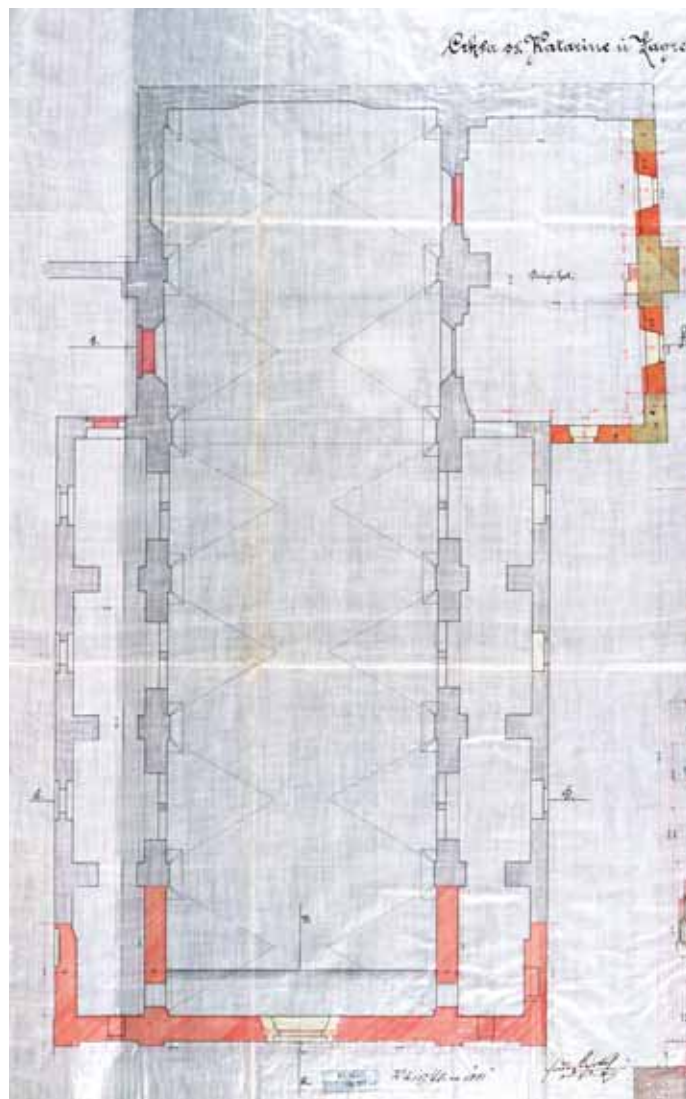
Spomenuta prostorna organizacija odražava se na oblikovanju bočnih fasada u rasporedu otvora – donjih velikih lučnih prozora kapela i gornjih malih okulusa empora. No više od toga, na glavnom je ulaznom pročelju u dispoziciji vertikalnih i horizontalnih elemenata raščlambe »preslikan« cjelokupni poprečni presjek crkve: pilastri odgovaraju širini kapela i empora, razdjelni vijenci između donjeg i gornjeg reda pilastara ocrtavaju granicu između kapela i empora, a završni se vijenac nalazi na razini svoda broda.²⁰ S navedenim rasterom funkcionalno je usklađen raspored pročelnih prozora što osvjetljavaju brod, pjevalište, empure i potkrovlje. U tako skladnoj kompoziciji raščlambe i rastvaranja zamjećujemo ipak neke nedostatke. Ponajprije, očita je razlika između istančano raščlanjene donje zone pročelja i razmjerno neartikuliranog zabata, koji je očito ostao nedovršen. No da je taj gornji dio pročelja bio zamišljen još pretencioznije, ukazuju daljnje »nelogičnosti« u njegovu izgledu. Naime, vanjski gornji pilastri nisu oblikovani u cijeloj visini jer ih prekidaju kosine zabata, koje – podudarajući se s obrisom krovišta – gotovo da presijecaju bočne monofore između pilastara. Jedino obrazloženje tim evidentnim nespretnostima

jest zaključak da je prema izvornoj koncepciji ranobarokno pročelje Sv. Katarine trebalo sadržavati dva zvonika. Navedeno potkrepljuju i pisani izvori.²¹

Već prilikom opisa svečanog polaganja temeljnog kamena 20. svibnja 1620. godine u *Povijesti Zagrebačkoga kolegija* zabilježeno je, osim postavljanja temelja crkve, sakristije i kapela, i temeljenje tornjeva: ... *quam alte sint jacta templi, sacristiae, turrium et capellarum fundamenta.*²² Zaslugom donatorâ – nadvojvode Ferdinanda II. Habsburškog, grofice Eufrozine Pálffy de Erdödy i kraljevskog rizničara Petra Galla, čija su imena uklesana u temeljni kamen, te voditelja gradnje (*praefectus fabricae templi*) Jurja Jassyja, crkva je za dvije godine bila pod krovom, omogućivši tako dostojnu proslavu kanonizacije osnivača reda – Ignacija Loyole i Franje Ksaverskoga.²³ Nakon kraćeg zastoja zbog smrti donatorice gradnja je nastavljena punim intenzitetom 1626. godine, i upravo tada, pošto je dovršeno krovište iznad svetišta s malim limenim tornjićem, ponovno nailazimo u *Godišnjim pismima* na vijest o gradnji zvonika: »Pojaviše se i počeci dvaju velikih tornjeva, koji će biti veliki ukras crkvi i gradu« – *Duae quoque maiores turres nonnihil prominere coeperunt,*

Crkva sv. Katarine, tlocrt na donjoj razini s naznakom neizvedenih zvonika (arhitektonska snimka: I. Tenšek, I. Valjato-Vrus)
St Catherine's church, ground plan of the lower level, with an outline of the unrealised belfries

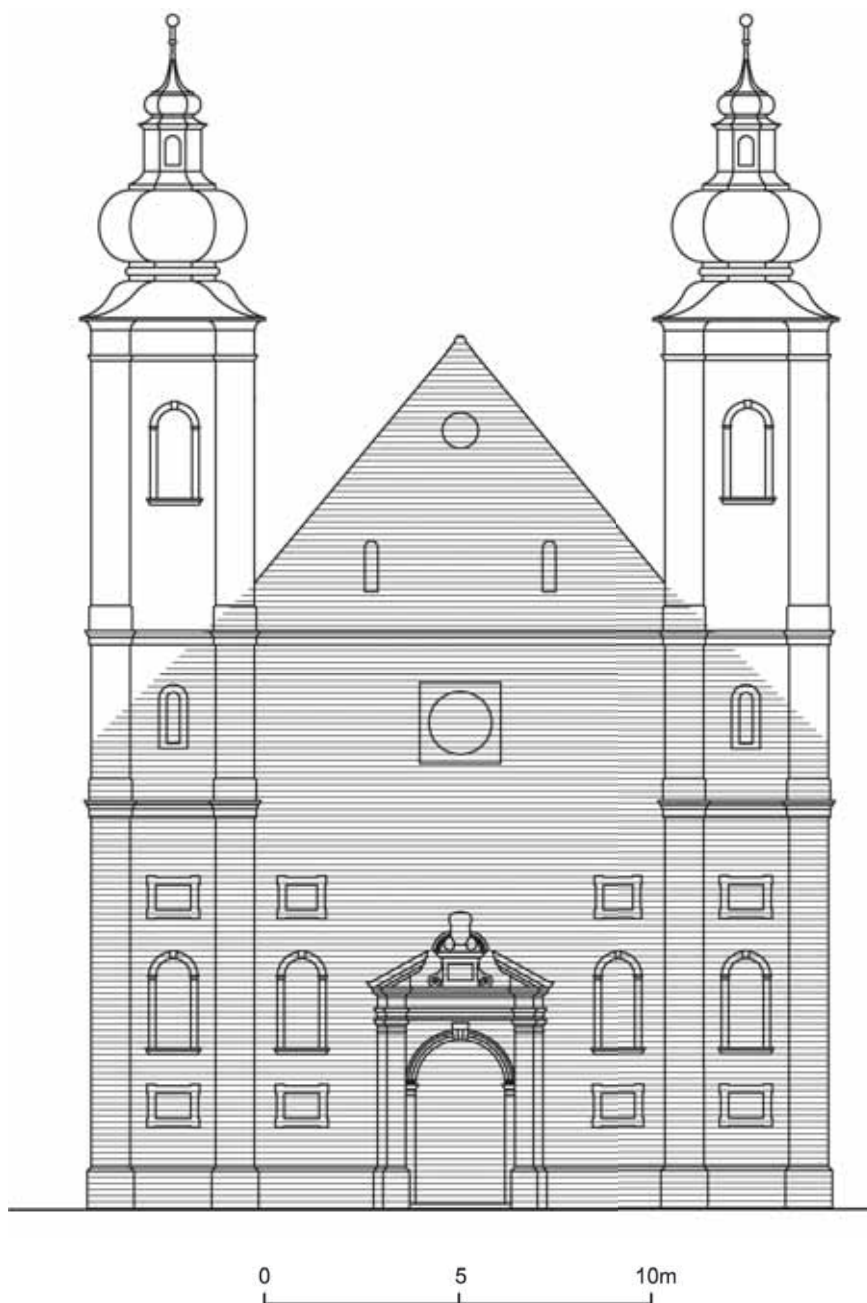
Crkva sv. Katarine, tlocrt na gornjoj razini iz 1881. godine s tragovima započetih zvonika (arhitektonska snimka: A. Kappner, F. Stejskal, Hrvatski državni arhiv)
St Catherine's church, ground plan of the upper level from 1881, with the traces of belfries in the initial construction phase (Croatian State Archives)

*campanis maioribus peridoneae futurae magnum daturae aedi sacrae et civitati ornamentum.*²⁴ Za započete zvonike već su sljedeće, 1627. godine stigla dva velika zvona, kao donacija grofa Uldarika von Eggenberga iz Graca,²⁵ koja su u iščekivanju njihova dovršetka bila provizorno obješena na drvenu konstrukciju u dvorištu između crkve i gimnazije.

Da je zaista bila riječ o pročelnim zvonnicima što su se izdizali iz korpusa građevine, osim već spomenute koncepcije pročelja, upućuje arhitektonsko oblikovanje i urbanistički smještaj crkve. Naime, budući da je istodobno s »pojavom zvonika« podignut tornjić na krovu svetišta (sa zvonima za »svakodnevnu uporabu«),²⁶ teško je očekivati da bi veliki zvonici zapremali poziciju uz svetište. Ujedno smještaj crkve između dva trga – Katarinskog i Jezuitskog – spojena tek uskom komunikacijom bočno uz njezin pročelni dio,

isključuje mogućnost planiranja pročelnih zvonika izvan postojećih tlocrtnih obrisa broda.²⁷

O inkorporiranim pročelnim zvonnicima, dakle takvima koji su nadograđeni na pročelni i bočne zidove crkve, a iznutra podignuti na vlastitim nosivim zidovima, govore i tragovi u građevnoj strukturi. Premda unutrašnji zidovi zvonika nisu sačuvani, na vanjskim bočnim zidovima broda zamjetno je povećanje njihove debljine uz pročelje, čime su ti dijelovi (unutar inače tankih bočnih zidova) izjednačeni s razmjerno velikom debljinom pročelja.²⁸ Navedene promjene još su izraženije na razini empora, gdje odgovarajuće zadebljanje bočnih zidova zajedno s pretpostavljenom pročelnom širinom zvonika (određenom širinom kapela) formira njihov očekivani kvadratni tlocrt.²⁹ U takvoj dispoziciji unutrašnji zidovi zvonika morali su biti podignuti unutar prvog para

Crkva sv. Katarine, ranobarokno pročelje (prema fotografijama iz 1880./1881. godine) s mogućim izgledom neizvedenih zvonika na temelju komparativnih primjera, (grafički prikaz: I. Tenšek, I. Valjato-Vrus)

St Catherine's church, early baroque façade (according to photographs from 1880/1881), with an outline of the unrealised belfries (based on analogies)

kapela, te potom uklonjeni, kada je postalo očito da se zvonici neće moći sagraditi.³⁰ Razlog odustajanja od zvonika mogao je biti jedan od požara koji su nerijetko od crkve ostavljali samo pocrnjele zidove, možda već onaj 1645. godine, praćen ubrzo i potresom. U razornom plamenu što je harao Gradecom i Kaptolom nekoliko dana, ne samo da je netom dovršena crkva ostala bez cjelokupna raskošnog inventara, nego su se i nesuđena Eggenbergova zvona u dvorištu crkve rastalila.³¹

Činjenica da je pročelje Crkve sv. Katarine trebalo sadržavati zvonike daje njegovoj koncepciji sasvim novo značenje. Premda fasade s dva tornja u srednjoj Europi imaju dugu (srednjovjekovnu) tradiciju, ranobarokne prototipske crkve, na koje se svojim prostornim značajkama nadovezuje i Sv. Katarina, odlikuju se zabatnim pročeljima bez zvonika. Svjedoči to ne samo monumentalna isusovačka Crkva sv. Mihaela u Münchenu, kojom je otvoreno novo ranobarokno

Isusovačka Schutzengelkirche u Eichstättu (1617.–1634.), pročelje
Jesuit Schutzengelkirche at Eichstätt (1617–1634), façade

Isusovačka Univeritätskirche u Beču (1624.–1631.), pročelje (foto: K. Horvat-Levaj)
Jesuit Univeritätskirche in Vienna (1624–1631), façade

poglavlje u razvoju srednjoeuropske sakralne arhitekture, već i osebujne južnonjemačke *Wandpfeiler*-crkve nastale u okviru graditeljske djelatnosti Hansa Alberthala,³² dakle one s kojima unutrašnjost zagrebačke crkve čini jedinstveni korpus.³³ Tako prva od njih – isusovačka *Studienkirche* u Dillingenu (1610.–1617.)³⁴ – u okviru visoka zabatnog pročelja i zvonika iznad svetišta svoju povezanost sa Sv. Katarinom ostvaruje velikim redom toskanskih pilastara i oblikovanjem malih potkrovnih okulusa. Međutim, iako masivni pilastri i ovdje odgovaraju visini bočnih kapela, oni raščlanjuju pročelje na tri jednaka dijela, neovisno o proporcijama broda i kapela.³⁵ U idućoj Alberthalovoj crkvi s unutrašnjim kontraforima – isusovačkoj *Schutzengelkirche* u Eichstättu (1617.–1634.)³⁶ – nailazimo doduše već na raspored pročelnih pilastara sličan onome starog pročelja Sv. Katarine (koji također markiraju širinu bočnih kapela), ali visoki je toranj ipak dislociran od pročelja bočno uz sakristiju.³⁷ Ujedinjavanje pročelja i zvoni-

ka u estetski sugestivnu i stilsko-tipološki poticajnu cjelinu ostvarit će Hans Alberthal ubrzo u *Hofkirche* u Neuburgu (1624.) prilikom njezine adaptacije iz protestantske u isusovačku crkvu.³⁸ No unutar razrađene artikulacije pročelja redovima pilastara, ovdje je riječ o osovinski postavljenom i u korpus građevine ukomponiranom jednom zvoniku, prve te vrste u srednjoj Europi.³⁹

Uzori za ranobarokna pročelja s dva zvonika formiraju se, paralelno s navedenim južnonjemačkim crkvama, u okviru drukčijih arhitektonskih tipova, na obližnjem austrijskom području. Među njima najranija je Katedrala u Salzburgu, trobrodna građevina s transeptom, kupolom i trikonhalnim zaključkom (1610.), koja fasadu s dva tornja dobiva u tijeku gradnje intervencijom arhitekta Santina Solarija (1614.).⁴⁰ Rizalito istaknuti i klasično raščlanjeni superponiranim redovima pilastara, impozantni zvonici nagovještavaju novo barokno doba svojim naglašeno plastičkim vrijednostima.

Isusovačka crkva sv. Ivana Krstitelja u Trnavi, sada Katedrala (1629.–1637.), pročelje (foto: K. Horvat-Levaj)

Jesuit church of St John the Baptist in Trnava, present-day cathedral (1629-1637), façade

Ubrzo nakon započinjanja tog monumentalnog zahvata, dovršenog tek sredinom 17. stoljeća, formira se na tlu Austrije još jedno osebjuno pročelje s dva zvonika: ono isusovačke *Universitätskirche* u Beču (1624.–1631.).⁴¹ Iako se jednobrodna bazilika s bočnim kapelama odlikuje plošnim tretmanom fasade s ujednačenim redovima toskanskih i jonskih pilastara, rastvaranje mnogobrojnim otvorima nalik palači doprinosi njezinoj organskoj povezanosti s elegantnim zvonnicima.

Navedena dva austrijska primjera, istodobno srodna i različita, odigrala su presudnu ulogu u razvoju crkvenih pročelja s dva zvonika na srednjoeuropskom području.⁴² No za našu temu važnije je bečko pročelje, ne samo zbog veće sličnosti sa zagrebačkom crkvom nego i zbog utjecaja na sakralnu arhitekturu upravo onih dijelova Habsburške Monarhije koji su kulturno i politički bili izravno povezani s Hrvatskom.

Isusovačka crkva sv. Ivana Krstitelja u Trnavi, sada Katedrala, detalj ulaznog i bočnog pročelja (foto: M. Repanić-Braun)

Jesuit church of St John the Baptist in Trnava, present-day cathedral, detail of the front and side façade

Svoje prototipsko značenje duguje rješenje u Beču ponajprije projektiranju isusovačke Crkve sv. Ivana Krstitelja u Trnavi (u Slovačkoj) *ad normam Viennensem* (1629.–1637.), a činjenica da dokumenti svjedoče o Antoniju (Carloneu?) i Pietru Spazzu kao njezinim projektantima i graditeljima⁴³ otvorila je mogućnost atribucije i bečke isusovačke crkve⁴⁴ tim pripadnicima sjevernotalijanskih graditeljskih porodica, aktivnih u to doba upravo u Beču.⁴⁵ Daljnjim djelovanjem Pietra Spazza u Ugarskoj, ali i njegovim utjecajem na druge, mahom talijanske graditelje, poput Giacoma Torrea, »bečka bazilika«⁴⁶ zajedno sa svojim pročeljem reinterpetirana je u nizu ranobaroknih isusovačkih crkava na širem području današnje Mađarske i Slovačke – Győr (1636.–1641.), Trenčín (1653.–1662.), Košice (1671.–1681.), Skalica (1693.–1714.).⁴⁷ Djelatnošću jednoga drugog arhitekta iz navedenoga graditeljskoga kruga – Petera Franza Carlonea – »bečki« će tip pročelja s dva zvonika biti potom apliciran i na *Wandpfei-*

Isusovačka (sada pijaristička) crkva u Trenčínu (1653.–1657.), pročelje (foto: K. Horvat-Levaj)
Jesuit (now Piarist) church at Trenčín (1653–1657), façade

Isusovačka (sada benediktinska) crkva u Győru (1636.–1641.), pročelje (foto: K. Horvat-Levaj)
Jesuit (now Benedictine) church at Győr (1636–1641), façade

Isusovačka (sada pijaristička) crkva u Trenčínu, detalj pročelja (foto: K. Horvat-Levaj)
Jesuit (now Piarist) church at Trenčín, detail of the façade

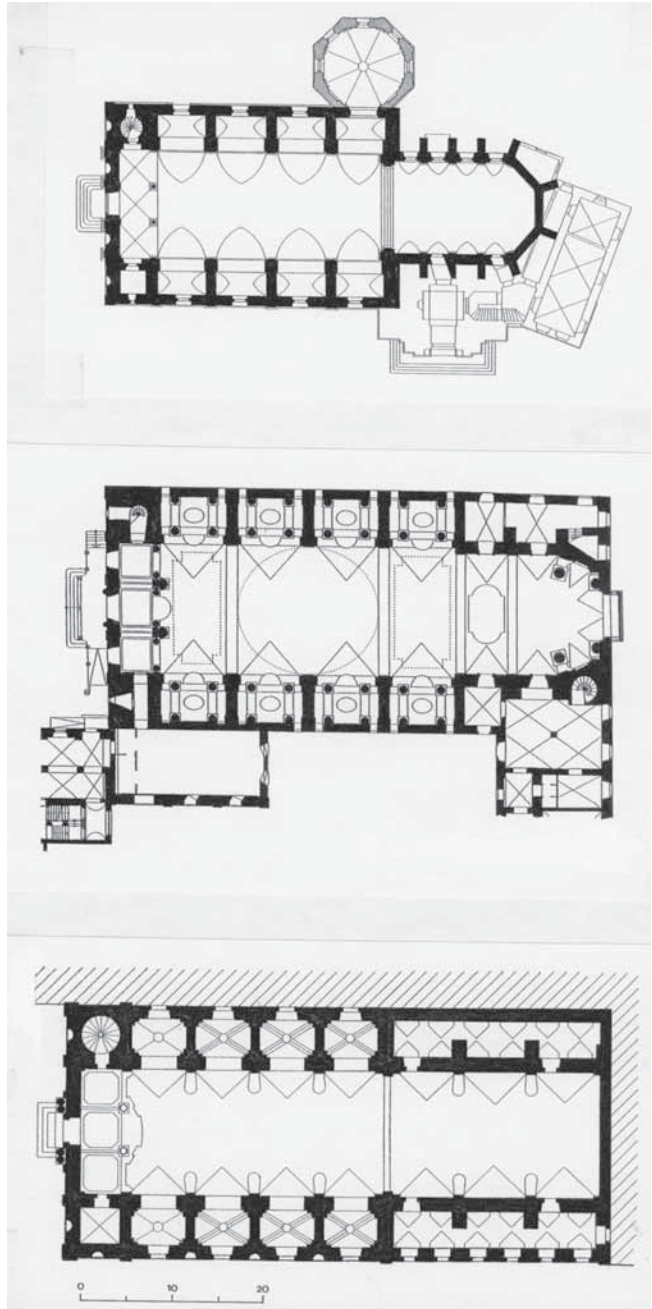
ler-gradvine, kako to svjedoče monumentalne isusovačke crkve u Leobenu (1660.–1666.) i Linzu (1669.–1678.).⁴⁸ Kada nedovršeno pročelje zagrebačke isusovačke crkve (1620.–1632.) stavimo u taj kontekst, ne možemo a da ne zamijetimo anticipacijsko i prototipsko značenje njegove izuzetne koncepcije.

Već po samom vremenu nastanka Crkva sv. Katarine svojim pročeljem stoji uz bok navedenim austrijskim paradigmat-skim realizacijama. Započeta zajedno sa zvoncima svega šest godina nakon projektiranja pročelja Salzburške katedrale, prethodi gotovo isto toliko bečkoj *Universitätskirche*. Štoviše, dok se 1626. godine bečka isusovačka crkva još gradila pročelje Sv. Katarine bilo je podignuto do visine završnog vijenca i početaka zvonika. Premda je sama arhitektonska plastika zagrebačkog pročelja mogla biti izvedena i koju godinu kasnije, ona svakako datira iz razdoblja dok se još planiralo podići zvonike, jer jasno odražava njihovu impositaciju. Upravo u navedenom istančanom vanjskom iskazu unutrašnje organizacije leži glavna kvaliteta pročelja Crkve

Isusovačka (sada župna) crkva sv. Franje Ksaverskog u Leobenu (1660.–1666.), pročelje (foto: K. Horvat-Levaj)
Jesuit church of St Francis Xavier at Leoben (1660–1666), façade

sv. Katarine, djelomično ostvarena i na znatno raskošnijem pročelju isusovačke crkve u Beču, te potom na frapantno sličan način ponovljena na pročelju isusovačke crkve u Trnavi.⁴⁹ Naime, i na trnavskoj crkvi raščlamba pilastrima svedena je samo na bočne dijelove pročelja, što odgovaraju širini inkorporiranih zvonika i bočnih kapela, dok razina prvog razdjelnog vijenca odražava visinu kapela. Štoviše, premda su pročelne proporcije drukčije jer je riječ o bazilici, donja zona trnavskog pročelja, rastvorena nizom edikula između dva reda kvadratnih (dijelom slijepih) prozora, gotovo je potpuno jednaka kao na nekadašnjem pročelju Sv. Katarine. Taj motiv, što u Trnavi multipliciran raščlanjuje i bočnu fasadu crkve i središnji dio zvonika, proizašao je iz talijanskih kasnorenesansnih shema (utemeljenih na Serliju),⁵⁰ te se kao takav javlja i na nekim suvremenim bečkim crkvenim pročeljima.⁵¹ Sličnosti pročelja zagrebačke isusovačke crkve s istovjetnim primjerima u Beču i Trnavi zamjetne su i u oblikovanju plastičkih detalja na portalima, napose njihovih prekinutih zabata s umetnutim manjim, također zabatno

Ranobarokne crkve s inkorporiranim pročelnim zvoncima – tabla tlocrta – isusovačke crkve u Ljubljani, Beču i Trnavi (grafička obrada: I. Tenšek)

Early baroque churches with incorporated façade belfries – table of the ground plans – Jesuit churches in Ljubljana, Vienna, and Trnava

završenim atikama, a budući da pročelja bečke i trnavske crkve završavaju ukrasnim trokutnim timpanima flankiranim volutama, možemo pretpostaviti da je odgovarajuće rješenje bilo planirano i za pročelje Crkve sv. Katarine.⁵²

Stanovite podudarnosti isusovačke crkve u Zagrebu s onima u Beču i Trnavi (te dakako i njihovim sljedbenicama na širem području Monarhije) zamjećujemo i u odnosu zvonika prema prostornoj organizaciji. U okviru različitih mogućnosti smještaja i konstrukcije pročelnih zvonika, od jednostavne

Isusovačka (sada župna) crkva sv. Mihovila u Osijeku (1725.), pročelje (foto: M. Drmić)

Jesuit (now parish) church of St Michael in Osijek (1725), façade

Isusovačka crkva sv. Ignacija u Gorici (1654.–1721.), pročelje (foto: K. Horvat-Levaj)

Jesuit church of St Ignatius at Gorica (1654–1721), façade

prigradnje uz bočne strane, preko rizalitnog isticanja (kao što je to slučaj s Katedralom u Salzburgu) do potpune integracije njihovih donjih dijelova u volumen crkve, sve tri isusovačke građevine pripadaju potonjem rješenju. Međutim, dok su u bečkoj i trnavskoj crkvi kvadratni zvonici postavljeni ispred niza pravokutnih kapela što flankiraju brod,⁵³ u zagrebačkoj crkvi kapele se protežu, kako je već spomenuto, sve do pročelja, tako da su zvonici trebali biti formirani unutar njih. Takav odnos dviju volumno-prostornih cjelina otvara mogućnost pretpostavci da su nedovršeni zvonici Sv. Katarine mogli biti uključeni u projekt kao naknadna arhitektonska ideja, ali svakako prije početka gradnje, jer se spominju prilikom temeljenja crkve.

Mogućnost da izvorni projekt Sv. Katarine nije sadržavao pročelne zvonike potkrepljuje tlocrt crkve iz 1620. godine, izveden u okviru plana cijelog isusovačkog kompleksa na Gradecu, poslanoga generalu reda u Rim na odobrenje.⁵⁴ Naime, ne samo da ni ovdje nema naznačenih obrisa kvadratnih zvonika, nego i jasno ucrtani vanjski ugaoni istaci (koji nisu izvedeni) upućuju na drukčiji tip pročelja od onoga započetoga. Riječ je, naime, o rješenju koje se nadovezuje na

gotičku tradiciju pročelja s kontraforima na uglovima, kakva su u to doba još bila popularna na širem srednjoeuropskom, pa tako i na hrvatskom području (primjerice gotovo istodobno barokizirana gotička franjevačka crkva na zagrebačkom Kaptolu).⁵⁵

No bez obzira na navedene dileme, spoznaja da je ranobarokno pročelje Sv. Katarine trebalo sadržavati par zvonika dovede tu zagrebačku isusovačku crkvu u sasvim novi kontekst. Time se ona, od dosada poznatog, primarno južnonjemačkog utjecaja u izboru tipa prostorne organizacije, uključila u vodeće stilske tokove svoje matične države – Habsburške Monarhije. Načelne sličnosti s pročeljem bečke isusovačke crkve, te znatne podudarnosti s pročeljem isusovačke crkve u Trnavi, kojoj su poznati projektant i graditelj, omogućuju povezivanje i zagrebačkoga pročelja sa sjevernotalijanskim graditeljskim porodicama Carlone i Spazzo.

Postojanje navedenih veza prilikom izbora projektanta pročelja, govore u prilog i povijesne okolnosti nastanka zagrebačke isusovačke crkve. Uz već poznatu internacionalnost reda, što uključuje i internacionalno kreiranje projekata, koji su obavezno slani na odobravanje generalu i provincija-

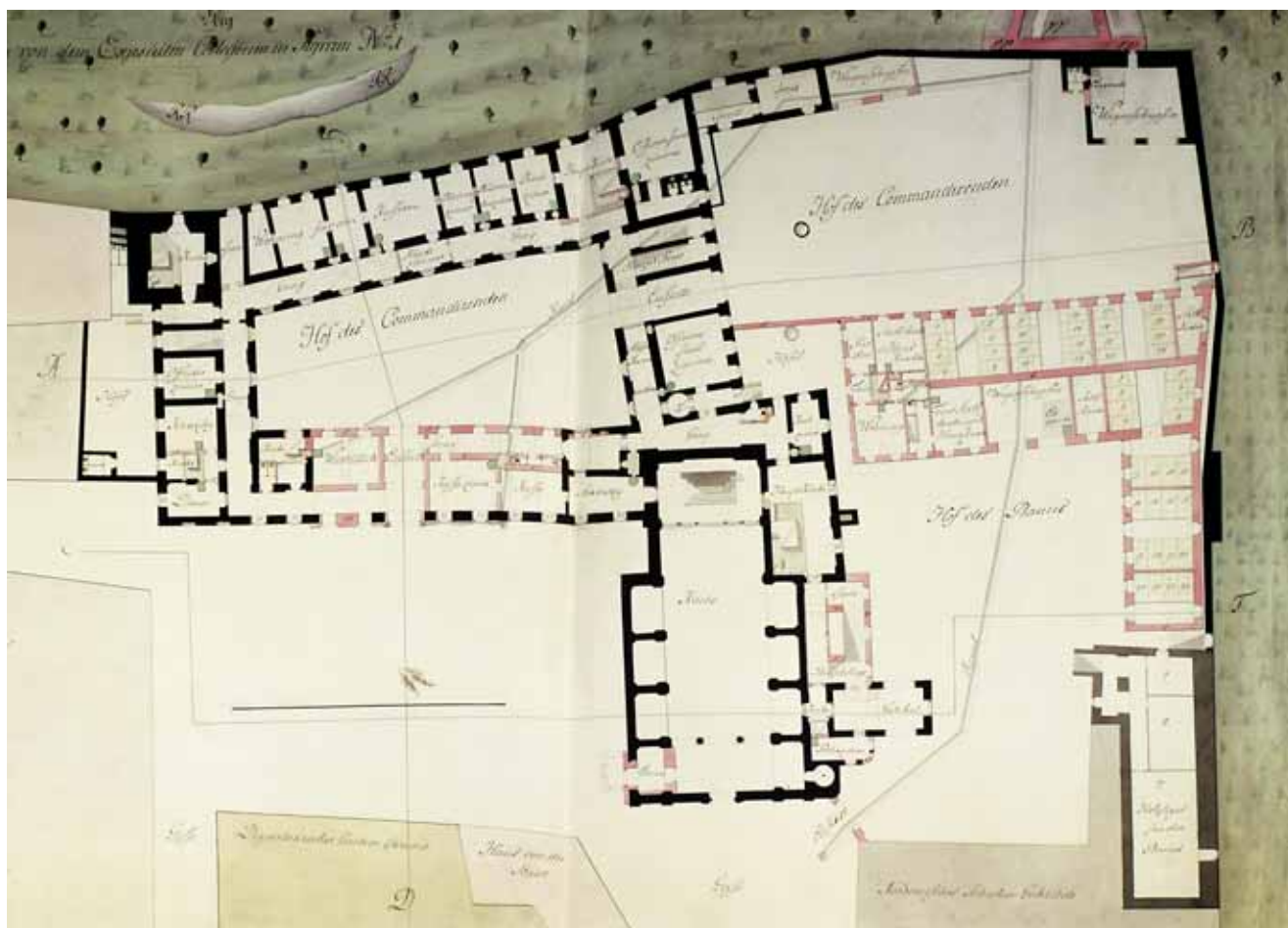
Franjevačka crkva sv. Ivana Krstitelja u Varaždinu (1650.–1655.), pročelje (foto: M. Drmić)
Franciscan church of St John the Baptist in Varaždin (1650–1655), façade

Župna crkva sv. Anastazije u Samoboru (1671.–1675.), pročelje (foto: M. Drmić)
Parish church of St Anastasia in Samobor (1671–1675), façade

lu reda, postojale su i izravne veze zagrebačkih isusovaca s Bečom i Trnavom, odnosno Požunom. Naime, ne samo da prvi isusovci, osnivači kolegija u Zagrebu, dolaze upravo iz mjesta povremenog zasjedanja Hrvatskoga sabora – Požuna – nego je i provincijal reda za Zagreb stolovao upravo u Beču. Štoviše, glavni donator podizanja isusovačke crkve u Zagrebu – Ferdinand II. Habsburški – ujedno je inicijator gradnje isusovačke crkve u Beču.⁵⁶ U tom smislu nije zanemarivo da taj habsburški nadvojvoda (kasnije kralj i car) potpomaže i osnivanje isusovačke Crkve sv. Jakoba u Ljubljani (1613.–1615.), također koncipirane s dva zvonika (porušena u 19. stoljeću),⁵⁷ koja su mogla biti izravno povezana s oblikovanjem pročelja Sv. Katarine. Stoga nije neuvjerljiva teza da je zagrebačko pročelje projektirano u kontekstu isusovačkih veza s navedenim habsburškim krugom austrijskih arhitekata talijanskoga podrijetla (djelatnih po svemu sudeći i u Ljubljani), koji su potom izveli i daleko poznatija pročelja isusovačkih crkava u Beču i Trnavi. Zahvaljujući svojoj cjelovitoj realizaciji ona su kasnije imala velikoga odraza na područjima svoga kulturološkog dometa, kakav bi zasigurno imalo i zagrebačko pročelje na hrvatskom području da je bilo dovršeno.

No uz ranu dataciju pročelja s dva zvonika, zagrebačku crkvu krase još jedno osebujno obilježje, a to je spajanje navedenog pročelnog tipa s jednobrodnom dvoranskom interijerom flankiranim kapelama između unutrašnjih kontrafora, dakle s prostornim rješenjem karakterističnim u to doba prvenstveno za južnu Njemačku.⁵⁸ Nalazeći tek rijetke suvremene paralele izvan spomenutog ishodišta, poput već spomenute isusovačke crkve u Ljubljani, Crkva sv. Katarine takvom se prostornom organizacijom razlikuje od većine istodobnih austrijskih i mađarskih ranobaroknih crkava, čiji se prostor temelji na bazikalnom rješenju, što su ga propagirali udomaćeni talijanski graditelji.⁵⁹ Navedenim sjedinjavanjem jednog tipa prostorne organizacije s drugim tipom pročelja, bez obzira je li ono rezultat dvaju različitih projekata, odnosno projektanata, ili je djelo jednog projektanta, otvorenog utjecajima različitih sredina, stvoren je uzor koji će tek kasnije, od druge polovice 17. stoljeća, biti opetovan na širokim prostranstvima Habsburške Monarhije, često upravo u arhitekturi isusovačkih crkava. Svjedoče to već spomenute crkve u Leobenu i Linzu, ali i od Sv. Katarine gotovo cijelo stoljeće mlađe isusovačke crkve u graničnim područjima države, kakva je primjerice Crkva sv. Mihovila

Nekadašnji isusovački kompleks s Crkvom sv. Katarine u Zagrebu, projekt prenamjene u sjedište Hrvatske general-komande, tlocrt na donjoj razini s projektom zvonika (Albertina u Beču)

Formerly Jesuit complex with St Catherine's church in Zagreb, project for its transformation into the seat of general army headquarters for Croatia, ground plan of the lower level with the belfry plan (Albertina, Vienna)

u Osijeku (1725.) ili Crkva sv. Ignacija u Gorici (započeta 1654., s pročeljem projektiranim 1721.).⁶⁰

Među navedenim internacionalnim utjecajima na izbor tipa pročelja s dva zvonika ne smijemo zanemariti jedan lokalni poticaj, a to je Zagrebačka katedrala s već utemeljenim gotičkim pročelnim zvonnicima, čiju je izvedbu u 16. stoljeću omela nužnost izgradnje renesansne utvrde.⁶¹ Upravo u vrijeme gradnje Crkve sv. Katarine ponovno postaje aktualna ta tema, štoviše, pozivom graditelja imenom Hans Alberthal ubrzo se pristupa podizanju južnog od tornjeva (1633.).⁶² Stoga ne bi začudilo da je svojevrсна želja za prestižem navela zagrebačke isusovce da u svoju crkvu uključe dva zvonika, koji bi bez sumnje bili, kako to navodi kroničar, »veliki ukras crkvi i gradu«. U svakom slučaju, da je u to doba izveden i sjeverni toranj Katedrale, te da je Crkva sv. Katarine dobila svoje zvonike, silueta dvaju zagrebačkih gradova izgledala bi bitno bogatije. I ne samo to, zasigurno bi siluete mnogih naših crkava također bile raskošnije. Ovako, nažalost, ostaje važeća konstatacija Anđele Horvat: »Za toranj novi stil nije donio uzor. Crkva sv. Katarine u Zagrebu ima samo mali

tornjić koji se izdiže iz krovišta nad svetištem.«⁶³ Njezino nedovršeno pročelje nije moglo biti ni dovoljno razumljivo niti dovoljno atraktivno da bi ga se imalo razloga kopirati.⁶⁴ Crkve čije se unutrašnjosti tijekom 17. stoljeća grade po uzoru na Sv. Katarinu vraćaju se u oblikovanju pročelja tradicionalnim zabatnim rješenjima s ugaonim kontraforima i dislociranim visokim zvonnicima (isusovačka i franjevačka crkva u Varaždinu),⁶⁵ ili pak poput Katedrale dobivaju samo jedan zvonik, ponekad asimetrično zasječen u pročelje s vidljivom dozom manirističkog senzibiliteta za »namjernu nedovršenost« (Župna crkva sv. Anastazije u Samoboru).

No da je stanovita nostalgija zbog ta dva neostvarena zagrebačka projekta ostala i dalje prisutna, daju naslutiti u 18. stoljeću čak tri reprezentativne kasnobarokne župne crkve s udvostručenim pročelnim zvonnicima, podignute uz prilazne ceste Zagrebu: u Brezovici, Sesvetama i Selima kod Siska. Štoviše, na samom kraju »baroknoga« 18. stoljeća, već nakon ukidanja isusovačkoga reda (1773.), prilikom prenamjene Isusovačkoga kolegija u sjedište Hrvatske general-komande,⁶⁶ za Crkvu sv. Katarine projektiran je jedan pročelni zvonik,

Crkva sv. Katarine u Zagrebu, pogled s kule Lotrščak (foto: K. Horvat-Levaj)
St Catherine's church in Zagreb, view from Lotrščak tower

ugrađen u sjevernu bočnu kapelu.⁶⁷ Je li uzrok toj, također neostvarenoj, intervenciji bilo sjećanje na neizvedeni ranobarokni projekt ili je riječ, što je vjerojatnije, samo o želji za jačim urbanističkim akcentiranjem crkve, nije poznato. No u svakom slučaju »zadnja šansa« da se zvonici ipak sagrade, a to je neostilska obnova Crkve sv. Katarine nakon potresa 1880. godine, nije iskorištena.⁶⁸ Tada izvedeno pročelje, orijentirano rimskim protobaroknim uzorima, iako usklađeno sa samom crkvom i njezinim urbanim okruženjem, dokraja

je izbrisalo trag o započetim i nikad dovršenim zvoncima. Ipak, historicističko je razdoblje navedene nerealizirane planove na svojevrsan način »nadoknadilo« na drugome mjestu. Nakon regotiziranih tornjeva Zagrebačke katedrale i nova isusovačka Crkva Srca Isusova u Palmotićevoj ulici okreće se početkom 20. stoljeća općeprihvaćenom srednjoeuropskom modelu jednobrodne crkve s unutrašnjim kontraforima i dvostrukim pročelnim zvoncima, koji i danas dominiraju panoramom Zagreba.

Bilješke

- 1
Isusovci dolaze u Zagreb 1606. godine na poziv Zagrebačke općine, te uz podršku hrvatskog bana Ivana Draškovića i zagrebačkog biskupa Šimuna Bratulića. MIROSLAV VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, sv. I, Zagreb, 1969., 79–84. Nakon privremenog ukinuća isusovačkoga reda 1773. godine, Sv. Katarina zadržava status akademske crkve (priključene najprije obližnjoj gimnaziji i akademiji, a potom i Zagrebačkom sveučilištu).
- 2
ŽELJKO JIROUŠEK, *Novi prilozi za povijest crkve sv. Katarine u Zagrebu*, doktorska disertacija, Zagreb, 1943.; ŽELJKO JIROUŠEK – MIROSLAV VANINO, *Izvori o isusovačkoj akademskoj crkvi svete Katarine u Zagrebu*, u: *Vrela i prinosi, Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima*, (10) 19 (1992./93.), 1–161. MIROSLAV VANINO (bilj. 1), 79–485.
- 3
ANĐELA HORVAT, *Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj*, u: ANĐELA HORVAT – RADMILA MATEJČIĆ – KRUNO PRIJATELJ, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982.; ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Isusovačka arhitektura baroknog razdoblja u hrvatskim zemljama*, u: *Isusovačka baština u Hrvata: u povodu 450-te obljetnice osnutka Družbe Isusove i 500-te obljetnice rođenja Ignacija Loyole*, katalog izložbe, Muzejski prostor, (ur.) Biserka Rauter Plančić, Zagreb, 1992., 41–59; LELJA DOBRONIĆ, *Crkva sv. Katarine u Zagrebu i hrvatsko plemstvo – vodič po starinama*, u: *Tkalčić – godišnjak Društva za povjesnicu zagrebačke nadbiskupije*, 4 (2000.), 389–421; VLADIMIR MARKOVIĆ, *Arhitektura u Hrvatskoj*, u: *Hrvatska i Europa, Barok i prosvjetiteljstvo, kultura, znanost, umjetnost*, (ur.) Ivan Golub, Zagreb, 2003., 599–616.
- 4
ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Graditelj Hans Alberthal*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 8 (1984.), 63–71.
- 5
SILVIJE NOVAK, *Pročelja crkve sv. Marije u Varaždinu*, u: *Isusovačka crkva i samostan u Varaždinu*. Mala biblioteka *Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, 1988., 27–51.
- 6
Fotografije su pohranjene u fototeci Muzeja grada Zagreba (inv. br. 1495 i 183), a objavljene su u: GJURO SZABO, *Stari Zagreb*, Zagreb, 1971.; ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Dokumentaciona građa isusovačke arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 1 (1975.), 226 (mlađa fotografija) i S. NOVAK (bilj. 5), 47 (starija fotografija).
- 7
Kako je to dokazano restauratorskim istraživanjima, vođenima tijekom obnove crkve u organizaciji Restauratorskog zavoda Hrvatske (1967.–1992.). DRAGAN ĐOKIĆ, DANUTA MISIUDA, SILVIJE NOVAK, *Obnova crkve sv. Katarine u Zagrebu*, u: *Isusovačka baština u Hrvata: u povodu 450-te obljetnice osnutka Družbe Isusove i 500-te obljetnice rođenja Ignacija Loyole*, katalog izložbe, Muzejski prostor, (ur.) Biserka Rauter Plančić, Zagreb, 1992., 330–331. Zbog postupnog povisivanja razine trga portal je ugrađen u novo pročelje na višoj razini nego ranije, a u unutrašnjosti je iz istih razloga povišena razina poda u ulaznom prostoru ispod pjevališta.
- 8
Skulpture četvorice evanđelista, vidljive na fotografiji staroga pročelja, ponovno su postavljene u niše na današnjem pročelju. Nasuprot dataciji kipova u 1867. godinu, objavljenu u: DRAGAN ĐOKIĆ, DANUTA MISIUDA, SILVIJE NOVAK (bilj. 7), 330 i JELENA USKOKOVIĆ, *Arhitektonska plastika historicizma u Zagrebu*, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2000., knj. 1, 260, izvorni dokumenti svjedoče da su postavljeni tek 1877. godine. Državni arhiv u Zagrebu, zbirka Ulčnik; 857.
- 9
Na fotografiji pročelja iz 1880. godine od osam kvadratičnih prozora samo su dva (gornja u sredini) bila u funkciji, dok su ostali bili slijepi. Da je prvotno veći broj prozora bio otvoren upućuje podatak iz ugovora sa zagrebačkim graditeljem Silvestrom Donatijem koji je u obnovi crkve nakon požara 1674. godine trebao, osim izvedbe vijenca, zazidati na pročelju i nepotrebne prozore. *Acta irregistrata Coll. zagr.* (5. IX. 1675.). ŽELJKO JIROUŠEK – MIROSLAV VANINO (bilj. 2), 136. Sredinom 18. stoljeća još su dva donja bočna prozora bila otvorena, kako to ukazuje tlocrt crkve iz tog vremena, pohranjen u Državnom arhivu u Budimpešti, T 86 XXIV, No. 1–2, objavljen u: ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 6), 225. Možda je postupno povisivanje razine trga uzrokovalo njihovo zazidavanje.
- 10
Monofore na zabatu prikazuje samo prva, starija fotografija, dok je na drugoj fotografiji taj ruševni dio već bio uklonjen i zatvoren drvenim krovom.
- 11
Sa svojim ishodištem u talijanskoj kasnoj renesansi, portal nalazi paralele i u suvremenoj srednjoeuropskoj arhitekturi, primjerice pročelnim portalima isusovačke crkve u Münchenu, te bočnom portalu isusovačke crkve u Dillingenu. Figurativni motiv andeoskih glava javlja se pak kao friz na ovalnom mauzoleju Ferdinanda II. Habsburškog u Gracu, koji je uz Crkvu sv. Katarine prigradio Pietro de Pomis (1614.).
- 12
Na bijelim bočnim fasadama okviri prozora naglašeni su crvenom bojom. Restauratorskim istraživanjima otkriveni su tragovi više slojeva boje na pročelnom kamenom portalu, te ostaci naslikanih crveno-sivih dijamantnih kvadara na uglovima sakristije (preoblikovane nakon potresa 1880.). DRAGAN ĐOKIĆ, DANUTA MISIUDA, SILVIJE NOVAK (bilj. 7), 330. Prema pisanim izvorima oslik je izveden 1729. godine: *Propylaeum templi nostri et exterior pars muri ad viam spectans publicam, veteri squalore deterso albuim induit colorem, porta item, fenestrae & latera diverso colore distincta majus ornamentum adere videntur. Historia Coegii Societatis Iesu in Monte Graeco Zagrabiae siti* (dalje: *Hist. Coll. Zagr.*). ŽELJKO JIROUŠEK – MIROSLAV VANINO (bilj. 2), 70.
- 13
Ecclesia nostra aforis dealbata fuit et in frontispicio S. Parthenomartyris Catharinae imago depicta. Hist. Coll. Zagr. ŽELJKO JIROUŠEK – MIROSLAV VANINO (bilj. 2), 45.
- 14
JAMES S. ACKERMAN, *The Gesù in the Light of Contemporary Church Design*, u: RUDOLF WITTKOWER, IRMA B. JAFFE, *Baroque Art: The Jesuit Contribution*, New York, 1972., 15–28.
- 15
Dakle, sa znatno višim brodom od kapela, izravno osvjetljenim prozorima probijenima u gornjem dijelu zida (iznad kapela). Osim u Italiji, takav tip crkava šire u 16.–17. stoljeću talijanski graditelji i na srednjoeuropskom području, napose u Austriji. GÜNTER BRUCHER, *Barockarchitektur in Österreich, Köln*, 1983., 62; RENATE HOLZSCHUH-HOFER, ECKART VANCSA, *Architektur der Renaissance*, u: *Kunst in Österreich, Spätmittelalter*

und Renaissance, (ur.) Artur Rosenauer, Prestel, München, Berlin, London, New York, 2003., 288.

16

Ovaj termin prva je u našu povijest umjetnosti uvela ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 4), 65. Tipološkim razvojem hrvatskih ranobaroknih *Wandpfeiler*-crkava posebno se bavio VLADIMIR MARKOVIĆ (bilj. 3), nastupivši s tom temom na međunarodnom znanstvenom skupu o srednjoeuropskom baroku u Ljubljani 1989. godine, što nastavlja i DUBRAVKA BOTICA, Gotika u baroku. Problemi stila u arhitekturi 17. stoljeća na izabranim primjerima, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 115–116, uz doprinos istraživanju ranijeg tipa tog arhitektonskog elementa na području Hrvatskog zagorja.

17

O srednjoeuropskim dvoranskim crkvama s unutrašnjim kontraforima više u: CHRISTIAN NORBERG-SCHULZ, *Architettura Barocca*, Electa, Milano, 1979., 200; BERNHARD SCHÜTZ, *Die kirchliche Barockarchitektur in Bayern und Oberschwaben 1580-1780*, München, 2000., 35–50. MARION SAUTER, *Die oberdeutschen Jesuitenkirchen (1550–1650)*, Bauten, Kontext und Bautypologie, Petersberg, 2004., 53–67.

18

Uz Hansa Alberthala kao graditelja u kreiranju ove prototipske crkve sudjelovali su, zajedno s isusovcima, arhitekti augsburškoga kruga: Joseph Heintz, Matthias Kager i Elias Holl. LUDWIG HÄRING, *Die Studienkirche in Dillingen/Donau, Lindenberg*, 2005., 5.

19

BERNHARD SCHÜTZ (bilj. 17), 36.

20

SILVIJE NOVAK (bilj. 5), 43.

21

Početak gradnje dvaju zvonika, na temelju pisanog izvora iz 1626. godine, spominje MIROSLAV VANINO (bilj. 1), 448, što prihvaća u svojoj studiji i SILVIJE NOVAK (bilj. 5), 43, ali bez daljnje analize konstrukcije zvonika i njihova značenja za tipologiju pročelja crkve.

22

Hist. Coll. Zagr. ŽELJKO JIROUŠEK – MIROSLAV VANINO (bilj. 2), 8.

23

MIROSLAV VANINO (bilj. 1), 444, 447–448; *Hist. Coll. Zagr.* ŽELJKO JIROUŠEK – MIROSLAV VANINO (bilj. 2), 8.

24

Litterae annuae. ŽELJKO JIROUŠEK – MIROSLAV VANINO (bilj. 2), 97.

25

... ibique apud Uldaricum principem ab Eggenberg instantiam fecit pro campanis templi futuri ... Hist. Coll. Zagr. ŽELJKO JIROUŠEK – MIROSLAV VANINO (bilj. 2), 13.

26

Litterae annuae. ŽELJKO JIROUŠEK – MIROSLAV VANINO (bilj. 2), 96–97.

27

Prije početka gradnje isusovci su građevinsko zemljište (na mjestu nekadašnjega dominikanskog samostana s crkvom, također posvećenom sv. Katarini) proširili »kupnjom prema ulici«, kako to bilježe dokumenti. VLADIMIR BEDENKO, *Zagrebački Gradec*, Zagreb, 1989., 34. Na planu iz 1620. godine vidi se da je to proširenje izvedeno prema sjeveru za širinu bočnih kapela crkve, što je

pak znatno suzilo gradsku komunikaciju, tako da je ugao kuće u nasuprotnoj inzuli morao biti skošen. Navedeni najstariji prikaz isusovačkoga kompleksa u Zagrebu pohranjen je u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, Zagreb – projet d'ensemble y compris l'église, 1620., Hd-4c, 47. JEAN VALLERY-RADOT, *Le recueil de plans d'édifices de la compagnie de Jésus conservé a la Bibliothèque Nationale de Paris*, Rim, 1960., 285. U Hrvatskoj plan je prvi put objavljen u: MIROSLAV VANINO (bilj. 1), 224–225.

28

Naime, bočni su zidovi manje debljine od pročelnog zida zbog već spomenutog unutrašnjeg sustava zidnih stupaca (kontrafora) koji preuzimaju njihovu nosivu ulogu.

29

Zadebljanja u gornjoj zoni zidova jasno su prikazana i na arhitektonskim snimkama iz 1881. godine, koje su zajedno s projektom obnove crkve nakon potresa i s prijedlozima neostilskih rješenja pročelja izradili inženjer Alfred Kappner i graditelj Ferdo Štejskal. Prema projektu, osim pročelja, iznova su trebali biti podignuti upravo ti pročelni dijelovi bočnih zidova, no budući da su zadebljanja zidova i danas vidljiva u emporama, obnova vjerojatno ipak nije bila u tolikoj mjeri radikalna. Nacrta se nalaze u Hrvatskom državnom arhivu, Zbirka planova, 904, 14, inv. br. 517, 1881. Zbirka građevinskih nacрта, 905, XXXII, 54, 1881. Veći dio dokumentacije objavila je ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 6), 227–228.

30

Budući da nema tragova unutrašnjih zidova zvonika, također valja uzeti u obzir mogućnost da zbog ranog odustajanja od gradnje zvonika oni i nisu bili izvedeni. Pretpostavka da unutrašnji zidovi na razini kapela nisu bili planirani, već da su odgovarajući gornji zidovi zvonika počivali na sustavu nosača i lukova na razini empora, nije uvjerljiva s obzirom na ranobarokno vrijeme nastanka, kada bi takva konstrukcija bila neuobičajena.

31

Poslije požara 1645. godine, slijedio je još jedan požar iduće godine, nakon kojega je crkva građevinski obnovljena i iznova opremljena. No cjelokupan trud kojim je crkva vraćena »u još veći sjaj nego prije« ponovno je uništen požarom 1674. godine, tako da je crkva ponovno morala biti sanirana i opremljena oltarima. U idućem velikom požaru 1706. godine inventar iz sedamdesetih godina 17. stoljeća ostao je pošteđen. MIROSLAV VANINO (bilj. 1), 448.

32

CHRISTIAN NORBERG-SCHULZ (bilj. 17), 200; BERNHARD SCHÜTZ (bilj. 17), 32–37.

33

ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 4), 65; VLADIMIR MARKOVIĆ (bilj. 3), 600.

34

CHRISTIAN NORBERG-SCHULZ (bilj. 17), 200; BERNHARD SCHÜTZ (bilj. 17); 36. LUDWIG HÄRING (bilj. 18), 6.

35

Pročelje je jednostavnije raščlanjeno od bočne fasade jer su se do sredine 18. stoljeća u njegovoj neposrednoj blizini nalazile kuće. Stoga je i glavni portal (koncipiran od početka) mogao biti izveden tek 1768. godine. LUDWIG HÄRING (bilj. 18), 6.

36

ANDREAS BAUCH, *Schutzengelkirche Eichstätt*, Regensburg, 2004., 14.

37

Pročelja bez zvonika imaju i rani primjeri crkava s unutrašnjim kontraforima u Pragu, poput crkve *Maria-de-Victoria*. HEIN-

RICH GERHARD FRANZ, Bauten und Baumeister der Barockzeit in Böhmen, Leipzig, 1962., 31.

38

URSULA PECHLOFF, Hofkirche Neuburg an der Donau, Passau, 1997., 5–6.

39

BERNHARD SCHÜTZ (bilj. 17), 155.

40

Katedralu projektira Palladijev sljedbenik Vincenzo Scamozzi, no idući voditelj gradnje Santino Solari unosi mnoge izmjene. GÜNTER BRUCHER (bilj. 15), 18–23; HELLMUT LORENZ, Architektur, u: *Barock, Geschichte der bildenen Kunst in Österreich*, (ur.) Hellmut Lorenz, Prestel, München, London, New York, 1999., 235–236. Prototip za crkveno pročelje s dva zvonika daje u svojoj *Quinto libro* i Serlio. ARNALDO BRUSCHI, Le chiese del Serlio, u: Sebastiano Serlio, (ur.) Christof Thoens, Vicenza, 1987, 173.

41

U ranijoj literaturi javlja se podatak da je gradnja crkve započeta 1627. godine. GÜNTER BRUCHER (bilj. 15), 39–41. Prema novijim istraživanjima temeljni kamen crkve položen je 1624. godine. *Dehio – Wien, I. Bezirk – Innere Stadt*, Beč, 2003., 72–73; HANS REITSAMER, GUSTAV SCHÖRGHOFER, Jesuitenkirche – Universitätskirche – Wien, Salzburg, 1999., 4. Unutrašnjost crkve preoblikovao je isusovački arhitekt i slikar Andrea Pozzo (1703.–1707.).

42

GÜNTER BRUCHER (bilj. 15), 20, 39. Odraze pročelja Katedrale u Salzburgu, primjerice, jasno predočuje isusovačka crkva u Innsbrucku, čiji su zvonici dovršeni tek početkom 20. stoljeća. HELLMUT LORENZ (bilj. 40), 237.

43

Na temelju ugovora s graditeljem Antonijem (1630.) i portreta u sakristiji s natpisom: *Petrus Spaz Basilicae S. Ioan. Bapt. Aedificator*, projekt crkve najprije je bio pripisan Antoniju Spazzu a izvedba njegovom bratu Pietru. J. DUBNICKÝ, Ranobarokový univerzitný kostol v Trnave, Trnava, 1948. Potom je PÁL VOIT, *Der Barock in Ungarn*, Budimpešta, 1971., 16 i projekt i gradnju atribuirao Pietru Spazzu, a na kraju je PETER FIDLER, *Architektúra v 17. storočí*, u: *Barok – dejiny slovenského výtvarného umenia*, (ur.) Ivan Rusina, Bratislava, 1998., 389, zaključio da bi projektant mogao biti Antonio Carlone (u mogućoj suradnji s Giovannijem Battistom Carloneom), dok je Pietro Spazzo samo dovršio crkvu i potom taj model proširio po Slovačkoj.

44

Atribuciju bečke *Universitätskirche* Pietru Spazzu predložio je mađarski povjesničar umjetnosti PÁL VOIT (bilj. 43), 16–17, ali u austrijskoj stručnoj literaturi projektant bečke isusovačke crkve i dalje se smatrao nepoznatim. GÜNTER BRUCHER (bilj. 15), 39–41. HANS REITSAMER, GUSTAV SCHÖRGHOFER (bilj. 41), 4. U pojedinim publikacijama javlja se hipotetičan prijedlog za Giovannija Battista Carlonea kao njezina projektanta. *Dehio – Wien* (bilj. 41), 72.

45

Allgemeines Lexikon der bildenen Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, (ur.) Ulrich Thieme i Felix Becker, Leipzig, sv. 5/6, 3–4, sv. 31, 338–340.

46

Još 1769. gradi se u Nagyváradu katedrala *ad normam Ecclesiae Societatis Iesu Accademiae Viennensis*. PÁL VOIT (bilj. 43), 21.

47

PÁL VOIT (bilj. 43), 20. U Češkoj se tek sredinom 17. stoljeća počinje učestalije javljati sličan tip pročelja s dva zvonika, od kojih je najranije ono isusovačke crkve u Březnitzama (1642.), izvedeno prema projektu Carla Luraga. HEINRICH GERHARD FRANZ (bilj. 37), 33–34.

48

GÜNTER BRUCHER (bilj. 15), 41–44.

49

U Mađarskom nacionalnom muzeju sačuvan je nacrt pročelja isusovačke crkve u Trnavi iz 17. stoljeća, kojem u osnovnim linijama odgovara izvedena gradnja. Nacrt je objavljen u: PÁL VOIT (bilj. 43), 17.

50

Primjerice rimska crkva *Santo Spirito in Sassia*. PETER MURRAY, *Architettura del Rinascimento*, Electa, Milano, 1978., 108, 112.

51

Danas nepostojeće pročelje karmelićanske crkve u Beču, karakterizirano kao »talijansko« u plastičkim detaljima. GÜNTER BRUCHER (bilj. 15), 57, 59. Oblikovanje prozora slično isusovačkoj crkvi u Trnavi javlja se i na pavlinskoj crkvi u Beču, također Carloneovu djelu. PETER FIDLER (bilj. 43), 389. Element niša sa skulpturom i kvadratnih slijepih prozora (doduše samo u jednom redu iznad niša) raščlanjuje pročelje prve bečke barokne ovalne *Servitenkirche* (1651.). Osim navedene karakteristične dispozicije – red kvadratnih (slijepih) prozora, red niša sa skulpturom, red kvadratnih prozora – pojedinačno se navedeni elementi javljaju i znatno šire (isusovačke crkve u Beču, Györu, Trenčinu, Březnitzama itd.).

52

Podudarnosti pročelja isusovačke crkve u Beču i Trnavi sa zagrebačkim pročeljem očituju se i u oblikovanju gornjeg reda niskih pilastara, koji je kasnije, na pročelju isusovačke crkve u Trenčinu, kao i u Zagrebu, sveden samo na bočne zone ispod zvonika.

53

Takav logičan odnos zvonika i prostorne organizacije ima većina crkava kod kojih su inkorporirani zvonici sastavni dio projekta (već spomenute isusovačke crkve u Györu, Trenčinu itd.). U slučajevima kada su pročeljni zvonici naknadno dodani, oni se također redovito ugrađuju u prvi par kapela na način da dio prostora iza njih ostaje »neiskorišten« (primjerice isusovačka crkva u Gorici, pavlinska crkva u Olimju).

54

V. bilj. 27.

55

SILVIJE NOVAK (bilj. 5), 44; MARIJA MIRKOVIĆ, Zagrebačka franjevačka crkva na Kaptolu i njezino kulturno-povijesno značenje, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 13 (1987.), 125–127.

56

Prije gradnje *Universitätskirche* isusovci borave u Beču (od 1554.) u starom samostanu karmelićana s crkvom *Am Hof*, koju proširuju dogradnjom bočnih kapela (1607.). HELLMUT LORENZ (bilj. 40), 240–241.

57

Isusovci dolaze u Ljubljani 1597. godine na poziv Ferdinanda II. i biskupa Tomaža Hrena. Radikalnom obnovom gotičke augustinske crkve formirali su tijekom 17. stoljeća jednobrodnu crkvu s unutrašnjim kontraforima i pročeljem s dva zvonika. No nakon potresa 1699. godine elevacija i svodovi crkve su izmijenjeni, a i pročeljni zvonici su u radikalnoj historicističkoj obnovi srušeni,

tako da o njihovu izgledu danas svjedoče samo stare grafike, prvenstveno ona Valvasorova, što, međutim, ne omogućuje neke detaljnije analize raščlambe pročelja. DAMJAN PRELOVŠEK, *Crkve Svetega Jakoba v Ljubljani*, Ljubljana 1985., 7–11.

58
BERNHARD SCHÜTZ (bilj. 17), 35–41; HELLMUT LORENZ (bilj. 40), 222.

59
V. bilj. 15. RENATE WAGNER-RIEGER, *Die Baukunst des 16. und 17. Jahrhunderts in Österreich*, u: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 34 (1965.), 175–224.

60
U kontekstu isprepletanja stilskih utjecaja na širem teritoriju relevantan je podatak da pročelje crkve u Gorici projektira učenik Andrea Pozza – Christof Tausch, zaposlen nešto ranije (1709.–1713.) na obnovi već spomenute isusovačke crkve u Trenčinu (1653.–1657.), jedne od prvih ranobaroknih građevina s dva zvonika, koju Pietro Spazzo izvodi nakon svog angažmana na isusovačkoj crkvi u Trnavi.

61
ANA DEANOVIĆ, *Zagrebačka katedrala od XI. do sredine XIX. stoljeća*, u: ANA DEANOVIĆ – ŽELJKA ČORAK – NENAD GATTIN, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 63.

62
ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 4), 63.

63
ANĐELA HORVAT (bilj. 3), 27.

64
SILVIJE NOVAK (bilj. 5), 43, također konstatira da koncepciju pročelja crkve sv. Katarine nije slijedila nijedna naša crkva iz 17. stoljeća. U tom pogledu izuzetak predstavlja pročelni portal, čije odraze nalazimo i na drugim hrvatskim ranobaroknim crkvama, među kojima se po sličnosti plastičkih detalja ističe portal franjevačke crkve u Varaždinu, no to je zasebna tema.

65
SILVIJE NOVAK (bilj. 5), 44.

66
LELJA DOBRONIĆ, *Zagrebački Gornji grad nekad i danas*, Zagreb, 1967., 66.

67
Beč, Albertina, Agram (Zagreb): Umbau des ehem. Jesuitenkollegiums zum Generalkommande, inv. br. AZ 7216 (M. 78/1/4). Planirani zvonik je dimezijama trebao odgovarati dužini bočne kapele, a da bi se postigao njegov kvadratni tlocrt, predviđen je rizalitni istak na bočnoj strani, te jednaki istak na strani broda. Projektirani zvonik prikazuju tlocrti crkve na tri razine – donjoj, srednjoj i gornjoj razini koja odgovara emporama. Jedan od navedena tri tlocrta objavljen je u: LELJA DOBRONIĆ (bilj. 66), 196.

68
Prilikom rasprave o koncepciji obnove Crkve sv. Katarine, kao predstavnik Nadbiskupskog duhovnog stola, Franjo Rački je predložio da se »na prikladnom mjestu« sagrađi zvonik, no Odjel za bogoštovlje i nastavu je prijedlog iz financijskih razloga odbio. Nadbiskupski arhiv Zagreb, Spisi Nadbiskupskog duhovnog stola, 1881. godine, br. 1233, 2347.

Summary

Katarina Horvat-Levaj

Early Baroque Façade of St Catherine's Church in Zagreb – An Unfinished Project with Two Belfries

The academic church of St Catherine in Zagreb (1620–1632) is the earliest building project of the Jesuit order on the territory of Croatia, while its stylistic and typological features also make it the first sacral building of Croatian baroque. Owing to that, it has become known as the key prototype of baroque in Continental Croatia. However, its paradigmatic role is not equal when it comes to the interior design. In accordance with its time of construction and its purpose, the internal organization of St Catherine's is that of a longitudinal one-nave building with side chapels and galleries, which is also the form of its Jesuit mother church in Rome – Il Gesù. But unlike the basilican relationship between the nave and the chapels in the Roman church, as well as in many other Italian and even Austrian early baroque buildings, the speciality of the Jesuit church of Zagreb is its hall-like solution with interior buttresses – the so-called *Wandpfeiler* – which testify of its belonging to the Central-European, or rather southern

German circle, its prototype being the Jesuit Studienkirche at Dillingen (built by Hans Alberthal from 1610–1617). As such, the spatial organization of St Catherine's had a crucial role in the further development of Croatian sacral architecture. Nevertheless, the corresponding impact of its façade is entirely missing.

The early baroque façade of St Catherine's is known today only from archival documentation, since it was replaced by the present, neo-stylistic one after the church was damaged in the earthquake of 1880. Old photographs testify of a balanced partition, which reflects the interior organization of the church: two superimposed rows of pilasters correspond to the breadth of chapels and galleries, while the partition cornices between them delineate the borderline, the final cornice being located at the level of the barrel vaulting of the nave. The central axis was accentuated by a portal (built into

the present façade) and there were niches for sculptures on both sides, in three levels, as well as small square windows, while the upper zone was opened up by narrow monophoras. However, one may also note some flaws in that perfect composition. The upper pilasters on the outside are not formed throughout, since they are interrupted by the gable base, which almost cuts the side monophoras between the pilasters with its incline. The only explanation for this apparent clumsiness is that the early baroque façade of St Catherine's was supposed to contain two belfries. This conclusion is also supported by the written sources.

On the occasion of laying the cornerstone for the church in 1620, it was documented that the tower foundations were laid along with those for the church, the sacristies, and the chapels. Six years later, the construction chronicles mentioned that the two towers, which would become a great ornament of the church and the city, were beginning to show. The traces of those belfries, initiated but never completed, can be found in the existing construction, integrated into the first row of chapels (as the corresponding swellings in the side walls).

In the context of Central European architecture, the façade with two belfries became characteristic of early baroque churches in the region of Austria and Hungary, unlike the traditional gable solution promoted by Hans Alberthal and others. After the monumental example of Salzburg cathedral (Santino Solari, 1614–1628), the representative façade with two towers appeared at the Jesuit Universitätskirche in Vienna (1624–1631) and was then replicated in a series of churches belonging to the order – Trnava (Antonio Carlone and Pietro Spazzo, 1629–1637), Győr (Bartolomeo and Giacomo Torre, 1636–1641), Trenčín (Pietro Spazzo, 1653–1657), and Leoben (Peter Franz Carlone, 1660–1666) – as well as in other types of sacral buildings. Apart from the general correspondences between the original façade of the Jesuit church in Zagreb and the façades of most above-mentioned churches, direct analogies with individual churches can be observed, especially with that of Trnava, which is partitioned in the lower zone by means of identical elements as those in St Catherine's. The conclusion that these churches may have stood in direct relation is supported by the historical circumstances of their construction: one of the main sponsors of St Catherine's – Ferdinand II of Habsburg – was also the

sponsor of the Jesuit church in Vienna, whereas the church at Trnava was built by architects that had an earlier engagement in Vienna. We should add that the Jesuit church in Ljubljana (1613–1615), which also owes its existence to Ferdinand II, had two façade belfries as well (later demolished).

Beside the similarities in the façade concept, the above-mentioned churches show certain analogies in the relationship between the belfry and the main corpus of the building, since their lower parts are completely integrated into the church's volume. However, whereas the rest of the churches have square belfries placed before the row of rectangular chapels that flank the nave, the one in Zagreb has its chapels extend all the way to the façade, which means that the belfries were to remain contained within the perimeter of the first row of chapels. Such a relationship between the two units of space and volume indicates that the unrealized belfries of St Catherine's may have been the result of a later intervention, but still preceded the beginning of the construction works, since they were mentioned on the occasion of laying foundations.

Regardless of these dilemmas, the insight that the early baroque façade of St Catherine's was supposed to include two belfries gives a completely new significance to the church. Instead of the south German influence that was hitherto considered primary in the selection of the type of spatial organization, the church has now been brought into relationship with similar churches from the other territories united under one crown – the Habsburg Monarchy; moreover, the Zagreb church is evidently older than the most important among them – the Jesuit church in Vienna – as well as the one to which it is related by most of its design elements – the Jesuit church in Trnava. Therefore, it is rather plausible that the façade in Zagreb was planned in the context of Jesuit links with the circle of Austrian-based architects of Italian origin – Carlone and Spazzo, who were most probably also active in Ljubljana and who later designed the far more famous church façades in Vienna and Trnava. Owing to the successful realization of these façades, they became very influential in the area of their cultural impact, as undoubtedly the façade of Zagreb would have been in Croatia, had it only been completed.

Keywords: sacral architecture, baroque, Jesuits, façade with two belfries